

Asmundur Helgason frá Bjargi:

Katthveli við Seley (1896)

Það kom fyrir okkur einkennilegt atvik í sjóferð þetta sumar. Ég tel það hafi bjargað lífi mínu og þriggja manna annarra, að ég hafði lesið Fornaldarsögur Norðurlanda og Íslendingasögur. Ég vil taka það fram, ef sagan kann að þykja ótrúleg, að hvergi er vikið frá sannleikanum. Ég er í því tilfelli albúinn að mæta, þegar þess er krafist, fyrir hvaða dómstóli sem er, þó að Drottinn sjálfur væri í dómarasæti.

Þetta var á mánudegi seint í ágúst. Um sumarið gengu frá Karlsskála, til fiskveiða, fimm bátar færeyskir og nokkrir íslenzkir. Pennan nefnda dag fóru engir til veiða nema við, og aðeins með tólf strengi, tvær lóðir. Beitulauast var og fóru því hinir sjómennirnir inn á Reyðarfjörð að útvega beitusíld. Það sem réði mestu um að við rerum þennan dag var það, að við höfðum misst lóð á laugardaginn næsta áður og vildum leita eftir henni.

Við, sem á sjóinn fórum í þetta sinn, vorum: Ari Helgason, bróðir minn, 19 ára (d. 1903), Helgi Eiríksson, 18 ára (d. 1939), Þorleifur Stefánsson, 19 ára (d. 1918), og Ásmundur Helgason, er þetta ritar, 24 ára.

Þegar við komum út um morguninn var norðaustan kaldi. Við lögðum lóðirnar í Seleyjará sunnarlega, um miðja vegu milli lands og Seleyjar. Eftir því sem á daginn leið batnaði sjóveðrið og gerði logn. Við vorum búinir að draga aðra lóðina og fiskuðum heldur vel á hana.

Þá var sá vani sjómanna að láta stórfisk aftur í skut, smærri fisk í miðrúm, en ýsu og trosfisk í fremsta rúm. Við fengum hálfan skut af stórfiski, vel hálft miðrúmið af stútungi, og í fremsta rúmi voru tvær skötur og nokkrar ýsur.

Þá var sá síður tekinn upp eftir Færeyingum að stokka lóðirnar um leið og þær voru dregnar í bátinn. Það var gert þannig, að fjöл eða fjalir voru felldar í stokk aftan við mitt framrúmið, þvert yfir. Sá sem dró lóðina stóð þar fyrir framan, og liðaði ásinn þar niður, en við krókunum tók sá sem stokkaði upp og raðaði á fjölinu. Hann sat á fremstu þóftu.

Við vorum þannig í bátnum: Helgi sat í framsetunni, því að hann ætlaði að

draga lóðina. Hann var í nýjum olíubuxum, sem hann fór í fyrra sinn í þennan dag. Ari sat á fremstu þóftu og studdi höndum á beitufjölinu; hann átti að stokka upp. Þorleifur var í miðrúmi og átti að fara fram í til að bera í, þegar þar að kæmi. Ég var í austurrúmi, búinn að afljúka mínum línuðrætti, og ætlaði að eiga góða daga. Ég var kominn úr oliubuxunum, og var snöggklæddur að ofan, en í skinnleistum, sem náðu í sokkaband.

Svona vorum við í bátnum, er afskaplega mikil *hnísuvaða* kom með feikna hraða frá norðaustri. Minnist ég ekki að hafa séð slíka, hvorki fyrir né síðar. Vaðan fór svo nærrí, að við hefðum vel getað náð til hennar með gogg. Í sömu andrá kom hljóð frá Þorleifi, högg á framskut bátsins, og Helgi fór í loftköstum aftur í skut. Ég leit fram yfir bátinn, og varð þá fyrir augum mér allt annað en viðfelldin sjón: *Móleitur haus með trjónu, sem stuttar tennur stóðu niður úr*, og byrðingurinn brotinn bakborðs megin, frá stafnsæti aftur að fremstu þóftu, en smágat á byrðingnum hinum megin á móti. Það leit helst út fyrir, að skepnan væri hálfost í brotunum á bátnum, og mundi draga hann með sér niður í djúpið, en Ara tókst fljótlega að losa okkur við skelminn, og hef ég ekki séð þann ódrátt síðan.

Ég tók þá eftir því, að mikill sjór var kominn í bátinn, svo að við lá að vætlaði upp fyrir skinnleistana. Enginn bátur var á sjó nálægt - hvergi hjálpar að vænta frá öðrum mönnum. Ekki var sjáanlegt annað en við yrðum komnir í djúpið eftir fáar mínútur. Við urðum því að hjálpa okkur sjálfir - eða sökkva.

Á því augnabliki var eins og þrýst væri í huga minn þessari setningu, sem er í mörgum fornsögum, þegar einhver

sá ekki fram undan sér annað en bráðan bana: Þá kastaði hann skildinum á bak sér, greip sverðið tveim höndum, og hugðist vinna sem mest með því, áður en hann félji.

Við höfðum alltaf miðlungsstóra blikkskjólu í bátnum til að ausa með, ef á lægi. Ég greip þá blikkskjóluna báðum höndum, og jós svo upp á líf og dauða, því að það var eina lífsvon okkar, að mér tækist að ausa jafn miklu út eins og inn rann. Ari kastaði út skötunum og ysum um úr framrúminu, og lagaði svo til brotin, að sem minnst yrði innrennslið. Þorleifur fleygði fiskinum aftur í skut, til að fá hann sem bezt niður, og brotið kæmi sem bezt upp.

Það gekk illa að losa uppistöðuna með belgnum af hnýflinum, því að ekki þótti hættandi að fara fram fyrir brotið; þó tókst Ara eftir nokkrar tilraunir að koma ár undir strenginn, og lyfta svo hátt belgnum, að hann fór út fyrir borðstokkinn.

Þeir Ari og Þorleifur tóku svo sína árina hvor og sneru til lands, róandi í miðskipi, en aðstaðan var ill til að róa, þar sem báturinn lá svo mikil niður að aftan, og var því óstöðugur í rás. Helgi setti þá fyrir stýri; úr því gat hvor róið, sem geta og þróttur leyfði. Sóttist leiðin eftir atvikum furðu fljótt, enda lá fallið með okkur.

Þar sem styzt var til lands var talið að vera 3/4 klukkutíma róður fyrir þrjá menn á bát. Hvað langur tími var frá því báturinn brotnaði, og þar til við komum fyrst undir land, vissum við aldrei nákvæmlega, en minna en tveir klukkutímar voru það ekki. Allan þann tíma varð ég að ausa af kappi með skjólunni, því að aldrei mátti gefa upp. Enginn hinna vildi skipta; töldu sig ekki mundu hafa við að ausa jafn-vel mér, en það var

„Ég leit fram yfir bátinn, og varð þá fyrir augum mér allt annað en viðfældin sjón“ Teikning eftir Sigurlaugu Stefánsdóttur frá Mjóanesi.

þeirra eigið vantraust. Ekki man ég eftir því, að ég fyndi beint til lúa, enda mun hafa verið nokkuð há spenna á taugum mínum þá, eins og hinna er með voru.

Þegar við náðum landi hafði mér tekist sem næst að þurrausa bátinn. Við fórum því ekki þar á land, heldur héldum áfram inn með landi, en það var talinn um klukkutíma róður heim í lendingu okkar. Nú var ekki mikil erfiði orðið við austurinn, en aldrei mátti samt gefa upp.

Þegar við komum á móts við bæinn var allt heimafólkid að þurrka hey, því að glaða sólskin var og mikil af heyi á túninu. En er fólkid sá þetta skringilega ferðalag okkar, bátinn mikil til upp á enda, stefnið eitthvað skringilegt til að sjá, aðeins two róandi, einn að ausa og einn við stýrið, lagði það frá sér amboðin og hentist, hver sem betur gat, til sjávar. Ég man það eitt, að mér tókst ekki að komast út úr bátnum, fyrir en hann var kominn upp fyrir stóra straumsflóð.

Þegar menn sáu hvernig báturinn var útleikinn, rak hver spurningin aðra hjá

þeim, og er búið var að segja söguna eins og „ævintýrið“ gekk til, taldi fólkid sig hafa heimt okkur úr helju.

Margt var talað og til getið um það, hvaða skepna hefði verið þarna að verki. Ekkert af því, sem þar var sagt, festist í minni mér, nema setning sem Eiríkur húsbóndi minn sagði. Hann stóð við framskutinn, þar sem brotið var niður með fremstu þóftu, svo snjallt að hvergi sá flís út frá. Mér fannst hann hálf óstyrkur (þá 66 ára), er hann sagði með titrandi, ánægjulegri rödd: „Það á einhver ykkar eða allir eitthvað mikil ógert í lífinu“.

Færeyingur einn, sem þarna var, hirti hvelju og hár sem hann fann í brotum bátsins. Sagði hann að þetta hefði verið „katthveli“. Það væri lítt hvalur, morleitur, með trjónu og tennur, hvassar en stuttar, niður úr efra skolti (passaði það vel við rifuna á olíubuxum Helga, frá kné og niður úr); beggja vegna kjaftisins hefði skepnan nokkur stíf hár, eins og veiðihár á ketti, af þeim drægi hann nafnið. Hann taldi að hvalur þessi væri algengur við

Færeyjar og Hjaltland, en mundi fáséður hér norður frá.

Þegar við höfðum borðað og drukkið, lögðum við af stað að öðrum bát til að sækja lóðina. Höfðum við þá með okkur byssu og skotsfæri. Porleifur fór ekki astur, en í hans stað fór Gunnlaugur Björgulfsson á Kömbum, þá 39 ára.

Við fundum strax lóðina, þegar á þann stað var komið, sem hún lá á. Það gekk bæði fljótt og vel að draga og fiskur var allmikill. Ekki sáum við hvakvikindið. Við komum heim aftur kl. 8 um kvöldið.

Þegar dagsverkum var lokið seit um kvöldið, fannst mér ég vera óvenju breyttur; fór ég því í rúmið. Hafði ég óreglulega drauma um mórauðan haus, brotinn bát og erfiðan austur.

Ég vil geta þess hér, að saga þessi hefur verið prentuð í Lesbók Morgunblaðsins fyrir mörgum árum, skrásett af Árna Óla blaðamanni, eftir frásögn Helga Eiríkssonar, sem var einn af báverjum

Úr bókinni „Á sjó og landi. Endurminningar“, eftir Ásmund frá Bjarni. Rvík. 1949, bls. 64-68.

Nokkur orð um „katthveli“

Hvalheitið *katthveli* kemur nokkrum sinnum fyrir í íslenskum heimildum, aðallega í þjóðsögum, og virðist því nánast vera þjóðsögulegt dýr.

Í bókinni „*Spendýrin*“ eftir Bjarna Sæmundsson er getið um katthveli í eftirfarandi klausu um *sandreiðina*:

„Hún er talin meinlaus, ef hún er óareitt. En þar sem fróðir menn og athugulir fullyrða, að það sé þessi hvalur, sem menn hafa hér nefnt „katthveli“, bæði á Austfjörðum og í Vestmanneyjum, þá mun hún fremur hafa verið talin til illhvelanna en hitt, enda þótt katthvelið gerði varla annað illt af sér, en að nudda sig upp við skip og báta, líkt og kettir upp að mönnum (og því fengið petta nafn); en að því leyti getur það verið hættulegt, ef ekki er að gáð. Hafi sandreyðurin í raun og veru þenner hvimleiða sið, er ekki óliklegt, að hún vilji með því losa sig við sníkjudýr, sem angra hana (sbr. hnúfbak).“ (*B. Sæm.: Spendýrin, bls. 379-380*).

„*Katthvelið* hef ég heyrta að ætti að blása eins og köttur, þegar það andar frá sér, og vera með veiðihárum (kömpum) um kjaftinn“, ritar Jón Árnason í *Þjóðsögum sínum I*, bls. 626.

Sigfús Sigfússon hefur söguna „*Katthveli* leggst við skip“ í *þjóðsögusafni sínu (IV, 175)*, sem Sigurður Jónsson frá Rauðalæk, sjómaður á Seyðisfirði sagði honum.

Sigurður var eitt sinn á skútu, með norskum skipstjóra:

„Það var eitt sinni er þeir lágu kyrrir á Héraðsflóa. Kom þá hvalur einn, er enginn þekkti fyrir víst á skipinu, en það héldu menn helst að

hann myndi vera katthveli, því hann hafði þau einkenni er sögð eru á katthveli: dökkur á bak, hvítur á kvið, með stuttan snubbóttan haus, og kampa mikla, sem kettir hafa, beggja megin kjaftvika. Hvalur þessi lagðist að skipshlið, og lá þar ofansjávar grafskyrr allan daginn.“

Þeir vildu fæla hvalinn burt með því að stinga hann eða skjóta, en skipstjóri harðbannaði það, og kvað það of hættulegt, því hann gæti brotið skipið. Um kvöldið seig hann niður og hvarf. Í sögulok er þessi klausu:

„Ejjólfur á Unaósi sá katthveli skríða á fjórum fótum yfir Fles undir Ósfjöllum.“

Nú er það svo að reyðarhvalir hafa granhár: „...á báðum skoltum eru nokkur stutt granhár, er standa djúpt, og virðast vera skynfæri („veiðihár“), því að þeim liggja taugar.“ (*B. Sæm.: Spendýrin, bls. 365*). Á sandreyði eru þessi granhár allt að 100 talsins, og 0,5-3 sm löng, en að sjálfsögðu hefur hún ekki tennur.

Í raun held ég að verði að skilja á milli hinnar örstuttu lýsingar, sem Ásmundur gefur frá eigin brjósti af hvalnum („móleitir haus, með trjónu, sem stuttar tennur stóðu niður úr“), og hinnar almennu lýsingar Færeyingssins á „*katt-hveli*“. Þó kemur fram, að einhver „hár“ fundust í brotinu á bátnum. Hjá tannhvölum er ekki getið um slík granhár.

Eins og skýrt kemur fram í bréfi Gísla, þá stemma einkennin á hvalnum í frásögn Ásmundar mjög illa saman, og virðast tæplega get átt við nokkra þekkta hvaltegund.

Frásögn Helga Eiríkssonar í Lesbók Morganblaðsins, sem Ásmundur minnist á, hefur mér ekki tekist að finna.

H.Hg.

Úr bréfi frá Gísla Víkingssyni, Hafrannsóknastofnun, dags. 17. 10. 1997.

Greinin sem þú sendir mér er skemmtileg aflestrar, en ég er hræddur um að ég geti lítið hjálpað við að greina kvikindið, út frá lýsingunni.

Það er einkum tvennt, sem ekki passar við neina hvalategund hér við land, *p.e. hárin á trýninu og tennurnar í efra skolti*. Eins og þú nefnir dettur manni fyrst í hug *andarnefja*, eða *einhver tegund svínhvala* út frá höfuðlaginu og litnum. Þessar tegundir eru hins vegar ýmist tannlausar, eða með eitt par af tönnum í neðra skolti (venjulega aðeins karldýrin). Auk þess eru þær hárlausar eins og aðrar hvalategundir. Að vísu eru margir hvalir með lítil, stök hár á hausnum, en þau eru mjög lítið áberandi, og tæplega hægt að líkja þeim við veiðihár á ketti.

Annar möguleiki er *grindhvalurinn*, öðru nafni marsvín. Hann hefur það „fram yfir“ andarnefjuna, að hann hefur röð tanna, bæði í efri og neðri góðum, en hins vegar ekki eins greinilega trjónu. Þá gæti lýsingin á trjónunni og tönnunum átt við *stökkul*, sem er sjaldgæfur hér við land, en mun algengari sunnar. Stökkullinn er hins vegar það lítill (mest 275 kg.), að hann gæti tæplega brotið bátinn.

Út frá hegðuni míni, og þá sérstaklega með tilliti til hnissuvöðunnar á flóttu, dettur mér í hug *háhyrningur*, en þar passar ekki liturinn né trjónan, auk þess sem líklegt er að sjómennirnir hefðu þekkt háhyrning vel.

Þú ert víst litlu nær með þessar upplýsingar, en ég get því miður ekki komist að neinni niðurstöðu út frá þessum lýsingum. Út frá hárunum, tönnunum í efra skolti, litnum og lýsingunni, hvernig skepnan næstum festist í brotinu, gæti manni jafnvel dottið í hug rostungur. Ég hef sent kollega mínum í Færeiyum fyrirspurn um, hvort hann kannist við orðið katthvalur. Ég læt þig vita ef eithvað kemur út úr því.[Það hefur enn ekki gerst].